

The Motivations and Consequences of the Belligerence of Safavid Shaykhs and Kings from the Era of Junayd to the Treaty of Peace at Zuhab (851-1049 AH)

Reza Sehhatmanesh¹

1. Associate Professor, Department of History, University of Jiroft, Jiroft, Iran rsm.hist@gmail.com

Abstract

The Safavid Order (*tariqat*), from the era of Shaykh Safi al-Din Ardabili (d. 730 AH) until the beginning of the period of Shaykh Junayd (r. ca. 831–864 AH), was founded upon the spiritual relationship between the shaykhs and their disciples. From the era of Shaykh Junayd onward, militancy and *ghazi* warfare supplanted Sufi asceticism, and the Safavid shaykhs, by placing the sword in the hands of their disciples and the Qizilbash, transformed the Safavid Order into a political party and brought it into the power equations of Iran. The present study seeks to elucidate the manifest and latent functions of Safavid militancy and belligerence, and endeavors to answer the question: on the basis of what motivations did the Safavid shaykhs and kings turn to belligerence and *ghazi* warfare?

The data of this research have been gathered through consultation of primary sources from the Safavid era and examined by means of historical analysis method.

The first Safavid battles with their rivals began in the era of Shaykh Junayd (d. 864 AH). Shah Isma'il Safavi (r. 907–930 AH) in numerous wars defeated Farrukh-Yasar

Cite this article: Sehhatmanesh, Reza M.M. (2025). The Motivations and Consequences of the Belligerence of Safavid Shaykhs and Kings from the Era of Junayd to the Treaty of Peace at Zuhab (851-1049 AH). *History of Islam*, 27(2), p. 197-230.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66243.2321>

Received: 2026/3/26

Revised: 2026/5/27

Accepted: 2026/7/14

Available online: 2026/6/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Shirvanshah (906 AH), Alvand Beg Aq-Qoyunlu (907 AH), and subsequently Sultan Murad Aq-Qoyunlu at Hamadan. Shah Isma'il, armed with armor, sword, and lance, would present himself on the battlefield with forces considerably fewer than those of his rivals. This manner earned him sanctity, divine charisma (*farr-i izadi*), and inviolability among the Sufis and Qizilbash, transforming him into a god-like figure. Victory over the Uzbeks, as a powerful rival, confirmed and reinforced his legitimacy and prepared the ground for domestic and foreign political maneuvers.

After overcoming the Uzbeks, he dispatched conquest letters (*fath-namahs*) to India, Syria, and Rum (Byzantine). In addition, he also sent conquest letters to domestic regions of Iran where the possibility of rebellion and unrest existed. Among these regions, mention may be made of Iraq, Fars, Azerbaijan, Kerman, Khuzistan, Baghdad, Diyarbakr, Shirvan, and Tabaristan. Nevertheless, the defeat at Chaldiran brought far-reaching consequences in its wake. Religious and political beliefs concerning the Shah were damaged, and his metaphysical image collapsed in the eyes of his followers. Furthermore, he withdrew from military and state affairs and spent most of his time in hunting, polo, amusement, and wine-drinking.

The defeat at Chaldiran prepared the ground for the rise to power of the Qizilbash chiefs and the increase of their insubordination. Shah Tahmasp, in order to put an end to the disputes among the amirs and to curb their insubordination, first and foremost proved his capabilities in the Battle of Jam against the Uzbeks in 935 AH. Then, in 937 AH, he issued the order for the execution of Chuha Sultan and other Tekelu amirs, and in the years 939–940 AH, by issuing the order for the execution of Husayn Khan Shamlu, he put an end to Qizilbash domination. Since the defeat at the Battle of Chaldiran had inflicted great damage upon royal prestige, Shah Tahmasp, in order to remain immune from the consequences of a possible defeat, avoided direct confrontation with the Ottomans. Nevertheless, between the years 947 and 960 AH, he marched four times to the Caucasus in order to present himself as a conquering monarch and to reinforce the morale of the Qizilbash in the light of military victories.

Shah Abbas came to power under conditions in which many provinces, including Fars, Kerman, Isfahan, Kashan, Ardabil, and Gilan, were gripped by the rebellions of khans and governors. At the outset, he issued orders for the execution of several amirs and then proceeded to establish order in the provinces and districts. His next step was war with the Uzbeks, who had occupied Mashhad, Nishapur, Isfarrayin, Sabzavar, Mazinan, Jajarm, Shaqaq, and the surrounding regions, and had appointed governors for them. By defeating the Uzbeks, Shah Abbas consolidated Iran's sovereignty over Khurasan through war and nullified their claims. On the western front as well, in 1032 AH, he captured Baghdad and

Iraq. He also marched to Huwayza and Luristan, and with the cooperation of the English, expelled the Portuguese from the Persian Gulf, and Jirun (Gombroon), Bahrain, Qeshm, and Hormuz were also returned to Iran's territory. The important victories over the Uzbeks and Ottomans consolidated the position and legitimacy of Shah Abbas.

The Treaty of Peace at Zuhab with the Ottomans marks a turning point in Safavid history. Prior to the conclusion of this treaty, the most important enemy of the Safavids was the Ottoman state. The continuous wars of the Uzbeks and Ottomans with the Safavids had constantly kept Iranians in a state of readiness, strengthened their defensive capabilities, focused attention on borders, and led to the reform of the military structure. However, from the time of the conclusion of the Peace of Zuhab until the fall of Isfahan to the Afghans, no war occurred between the Safavids and the Ottomans. The Uzbeks likewise distanced themselves from the atmosphere of war and became embroiled in internal disputes. This situation led to a decline in the army's readiness, the abandonment of the borders, and laxity in guarding them. The prolonged peace with the Ottomans and the absence of war with the Uzbeks distanced the Safavid kings from the battlefield, drove the army into passivity, and removed the forces from the atmosphere of competition, which had served to strengthen their combat capability.

Keywords: Safavid government, Sheikh Junaid Safavi, Zahab Peace Treaty, Ottoman Caliphate, Uzbek government

دوافع النزعة الحربية وتداعياتها لدى الشيوخ والشاهات الصفوية من عصر جنيد إلى معاهدة صلح زهاب (۵۸۱ - ۱۰۴۱هـ)

رضا صحت منش^۱

۱. أستاذ مشارك في التاريخ، جامعة جيرفت، جيرفت، إيران rsm.hist@gmail.com

الملخص

كانت الطريقة الصفوية من عصر الشيخ صفى الدين الأربيللى (م. ۷۳۰هـ)، إلى بداية عصر الشيخ جنيد (ح. ۸۳۱. ۸۶۴هـ)، تقوم على العلاقة الروحية بين الشيوخ والمريدين. ومنذ عصر الشيخ جنيد، نشهد أنّ النزعة الحربية وممارسة الغزو حلّا محلّ التصوّف، وحوّل الشيوخ الصفويون الطريقة الصفوية إلى حزب سياسى، بوضع السيف فى أيدي المريدين والقلزباش، وأدخلوها فى معادلات القوة فى الساحة الإيرانية. تأسيساً على ذلك، فتسعى هذه الدراسة إلى إيضاح الوظائف الظاهرة والباطنة للنزعة الحربية عند الصفويين، وتحاول الإجابة عن سؤال محورى، هو: ما الدوافع التى دفعت الشيوخ والشاهات الصفويين إلى النزعة الحربية وممارسة الغزو؟ جُمعت بيانات البحث بالرجوع إلى المصادر الأولية للعصر الصفوى، وحُلّلت وفق منهج التحليل التاريخى.

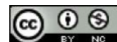
بدأت أولى معارك الصفويين مع خصومهم منذ عصر الشيخ جنيد (م. ۸۶۴هـ). وقد هزم الشاه إسماعيل الصفوى (۹۰۷. ۹۳۰هـ)، فى معارك متعددة، كلّاً من فرّخ يسار شروانشاه (۹۰۶هـ)، وألوند بيك

استناداً إلى هذه المقالة: صحت منش، رضا (۱۴۰۵). دوافع النزعة الحربية وتداعياتها لدى الشيوخ والشاهات الصفوية من عصر جنيد إلى معاهدة صلح زهاب (۵۸۱ - ۱۰۴۱هـ). تاريخ الإسلام، ۲۷ (۲)، ص ۲۳۰ - ۱۹۷.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66243.2321>

hiq@bou.ac.ir

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

الآق قویونلو (۹۰۷هـ)، ثم السلطان مراد الآق قویونلو فی همدان. وكان الشاه إسماعیل المسلّح بالدرع والسیف والرمح یخوض ساحة الوغی على رأس جيش أقلّ عددا بكثير من جيوش خصومه، الأمر الذی أضفی علیه، فی نظر الصوفیین والقزلباش، طابع القداسة والحصانة، وحوّله إلى شخصية شبه إلهية. وقد عزّز الانتصارُ على الأوزبك، بصفتهم خصما قویّا، شرعیته، وفسح مساحةً أوسع للمناورات السیاسية داخليا وخارجيا. فبعد تغلبه على الأوزبك، بعث بعدة رسائل فتح إلى الهند والشام والروم. وفضلاً عن ذلك، أرسل رسائل فتح أيضاً إلى المناطق الإيرانية الداخلية التي كان يُحتمل فیها حدوث تمرد أو اضطراب، ومن هذه المناطق: العراق، وفارس، وأذربيجان، وكرمان، وخوزستان، وبغداد، وديار بكر، وشروان، وطبرستان. ومع ذلك، فكانت للهزيمة فی تشالدران تداعيات واسعة؛ فقد تزعزعت المعتقدات الدينية والسیاسية المحيطة بالشاه، وانهارت صورته الخارقة للطبيعة فی نظر أتباعه. كما تخلى عن الشؤون العسكرية والإدارية، وأصبح یقضی معظم أوقاته فی الصيد ولعب الكرة والصولجان والتسلية ومعاقرة الخمرة.

وقد مهدت الهزيمة فی تشالدران لتنامی نفوذ زعماء القزلباش وتزايد تعسفهم. من أجل إنهاء الخلافات بین الأمراء وكبح جماحهم، سعى الشاه طهمااسب إلى إثبات قدراته قبل كل شيء فی معركة جام مع الأوزبك سنة ۹۳۵هـ، ثم أصدر فی سنة ۹۳۷هـ أمراً بقتل چوها السلطان وسائر التكلو، و بین عامی ۹۳۹-۹۴۰هـ أصدر أمراً بقتل حسین خان شاملو، وبذلك كتب نهاية القزلباش. وبما أنّ الهزيمة فی حرب تشالدران كانت قد ألحقت أضراراً فادحة بمكانة الشاه، فتجنّب الشاه طهمااسب المواجهة المباشرة مع العثمانيين، تفادياً للآثار المترتبة عن هزيمة محتملة أخرى. ومع ذلك، خلال الفترة الممتدة ما بین ۹۴۷-۹۶۰هـ، شنّ أربع حملات على القوقاز، ليقدم نفسه ملكاً فاتحاً، ويعزز معنويات القزلباش فی ظلّ الانتصارات العسكرية.

تسلّم الشاه عباس مقاليد السلطة فی ظروف حرجية، كانت فیها كثير من الولايات، منها فارس وكرمان وأصفهان وكاشان وأردبیل وجیلان، تعاني من تمرد الخوانین والحكّام. وأصدر الشاه، بادئ ذی بدء، أمراً بقتل عدد من الأمراء، ثم شرع فی إعادة النظام والأمن إلى الولايات والأقاليم. وأما خطوته التالية، فكانت الحرب مع الأوزبك الذین كانوا قد استولوا على مشهد ونيسابور وإسفراین وسبزوار ومزینان وجاجرم وشقاق وملحقاتها، وعینوا علیها حکّاماً. عقب هزيمة الأوزبك، وطّد الشاه عباس سيادة إيران على خراسان عبر الحرب، وأبطل مزاعمهم الزائفة. وأما فی الجبهة الغربية، فاستولى سنة ۱۰۳۲هـ، على

بغداد والعراق. كما شنَّ هجوماً عنيفاً على الحويزة ولرستان، وبالتعاون مع الإنجليز، طرد البرتغاليين من الخليج الفارسي، وأعيدت جزر جرون والبحرين وقشم وهرمز إلى سيادة إيران. لاشك في أنَّ الانتصارات الكبرى على الأوزبك والعثمانيين عزَّز مكانة الشاه عباس وشرعيته.

وتعدَّ معاهدة صلح زهاب مع العثمانيين منعطفاً مهماً في تاريخ العهد الصفوي. فقبل إبرام هذه المعاهدة، كانت الدولة العثمانية أهمَّ عدوَّ للصفويين. وكانت الحروب المتواصلة للأوزبك والعثمانيين مع الصفويين، قد أبقت الإيرانيين في حالة من التأهب الدائم، ودَفعت إلى تعزيز البنية الدفاعية، والاهتمام بالحدود، وإصلاح البنية العسكرية. لكن منذ إبرام صلح زهاب وحتى سقوط أصفهان بيد الأفغان، لم تندلع أي حرب بين الصفويين والعثمانيين. كما ابتعد الأوزبك عن أجواء الحرب وانهمكوا في خلافاتهم الداخلية، مما أدَّى إلى تراجع استعداد الجيش، وإهمال الحدود، والتراخي في الذود عنها. فقد أبعد السلام الطويل مع العثمانيين وغياب الحرب مع الأوزبك، الملوك الصفويين عن ميدان المعركة، ودفع بالجيش إلى الخمول، وأخرج الجنود من مناخ التنافس الذي كان يعزِّز قدرتهم القتالية.

الكلمات المفتاحية: الدولة الصفوية، الشيخ جنيد الصفوي، معاهدة صلح زهاب، الخلافة العثمانية، الدولة الأوزبكية

انگیزه‌ها و پیامدهای جنگ طلبی شیوخ و شاهان صفوی از عصر جنید تا عهدنامه صلح زهاب (۵۸۱-۱۰۴۱ق)

رضا صحت منش^۱

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران rsm.hist@gmail.com

چکیده

صفویان، به عنوان طولانی‌ترین سلسله ایران در دوره اسلامی (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، از عصر شیخ جنید (ح. ۸۳۱-۸۶۴ق) تا عهدنامه صلح زهاب (۱۰۴۹ق)، درگیر جنگ‌های متعددی بودند. پژوهش حاضر با روش تحلیل تاریخی، در پی پاسخ به این پرسش است که شیوخ و شاهان صفوی با چه انگیزه‌هایی به جنگ طلبی و غازی‌گری روی آوردند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که افتخارآفرینی، نمایش توان فردی، کسب مشروعیت، و به نمایش گذاشتن قدرت و شکوه حکومت، مهم‌ترین انگیزه‌های شیوخ و شاهان صفوی برای جنگ با رقیبان بوده است. پادشاهان فاتح، معمولاً با اقبال عمومی روبه‌رو می‌شدند و بر همین اساس، در عصر شاهان جنگاور، بحران سیاسی یا اجتماعی مهمی پدید نیامد و حتی برخی بحران‌های پیشین نیز پایان یافت. در مقابل، در دوره‌هایی که حکومت از وجود شاهی جنگاور برخوردار نبود، دولت صفوی با چندین بحران و درگیری سیاسی داخلی مواجه شد که این امر به تضعیف، و گاه زوال، شخصیت مستقل و مشروعیت شاه انجامید.

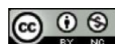
کلیدواژه‌ها: حکومت صفوی، شیخ جنید صفوی، عهدنامه صلح زهاب، خلافت عثمانی، حکومت ازبکان.

استناد به این مقاله: صحت منش، رضا (۱۴۰۵). انگیزه‌ها و پیامدهای جنگ طلبی شیوخ و شاهان صفوی از عصر جنید تا عهدنامه صلح زهاب (۵۸۱-۱۰۴۱ق). *تاریخ اسلام*، ۲۷ (۲)، ص ۱۹۷-۲۳۰.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2024.66243.2321>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۸/۶ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۳/۶ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۴/۲۳ ؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۳۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 ناشر: دانشگاه باقرالعلوم
 نویسندگان دارندۀ حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

<https://hiq@bou.ac.ir>

مقدمه

جنگ، پدیده‌ای اجتماعی و جزئی از قواعد و مناسبات اجتماعی است که به صورت «دسته جمعی» و «سازمان یافته» رخ می‌دهد. جنگ را می‌توان بخشی از فرایند تکامل اجتماعی دانست و از منظر تاریخی، آن را در تکوین فرهنگی، مثبت یا منفی، ارزیابی کرد. غازی‌گری و جنگ طلبی از عصر شیخ جنید در طریقت صفویه آغاز شد و شاهان صفوی این رویکرد را تا انعقاد عهدنامه صلح زهاب به طور فعال ادامه دادند. آنان در این دوره، هم با دولت‌های همسایه، از جمله عثمانی‌ها در غرب، ازبکان در شمال شرق و گورکانیان در جنوب شرق، و هم با مدعیان تاج و تخت ایران، درگیر رقابت و جنگ بودند. بیشتر پژوهش‌هایی که تاکنون به این موضوع پرداخته‌اند، بر عوامل موثر و پیامدهای جنگ تمرکز داشته‌اند؛ اما پژوهش حاضر در پی تبیین کارکردهای آشکار و پنهان جنگاوری و جنگ طلبی صفویان است.

پیرامون جنگ در عصر صفوی، دو دسته پژوهش قابل شناسایی است. دسته نخست، پژوهش‌هایی است که به جنگ‌های صفویان با ازبکان اختصاص دارد. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به «علل تنش در روابط خارجی ایران و ازبکان (از آغاز تا پیش از پادشاهی عباس اول)»^۱، «روابط عثمانیان و ازبکان در دوره شاه طهماسب صفوی»^۲، «پیامد نبرد غجدوان بر جغرافیای سیاسی منطقه ماوراءالنهر و مناسبات درونی قدرت در ایران»^۳ و «بررسی جنگ غجدوان و علل شکست سپاه صفوی»^۴ اشاره کرد. این پژوهش‌ها

۱. کریمی، «علل تنش در روابط خارجی ایران و ازبکان (از آغاز تا پیش از پادشاهی عباس اول)»، مطالعات تاریخ اسلام، ۱۳۹۰، ش ۱۱.

۲. حاجیان پور، «روابط عثمانیان و ازبکان در دوره شاه طهماسب صفوی»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی ایران، ۱۳۹۱، ش ۵۰.

۳. متولی، عبدالله و علی زارعی، «پیامد نبرد غجدوان بر جغرافیای سیاسی منطقه ماوراءالنهر و مناسبات درونی قدرت در ایران»، مطالعات تاریخی جنگ، ۱۳۹۷، ش ۳.

۴. سلطانیان، «بررسی جنگ غجدوان و علل شکست سپاه صفوی»، تاریخ ایران، ۱۳۹۷، پیاپی ۲۴، ش ۱.

عواملی همچون گسترش قلمرو، دستیابی به مراتع و سرزمین‌های جدید از سوی ازبکان، اشتراک زبانی، قومی و مذهبی و نیز اندیشه احیای خلافت را از عوامل مؤثر در جنگ‌های صفویان و ازبکان دانسته‌اند.

دسته دوم، پژوهش‌هایی است که به جنگ‌های صفویان با عثمانی‌ها پرداخته‌اند. در پژوهشی با عنوان «تأثیر مذهب بر الگوهای مناسباتی ایران با عثمانی در دوره صفویه»^۱ نتیجه گرفته شده است که عثمانیان از ظرفیت‌های دینی خود، در قالب ادبیات حق‌انگاری، در مناسبات با صفویان بهره می‌بردند و در مقابل، صفویان نیز رویکردهای مذهبی خود را در اولویت قرار می‌دادند. هم‌چنین، در پژوهشی با عنوان «سیاست صلح‌طلبی صفویان در برابر دولت عثمانی در سده دهم هجری (باتکیه بر متن مکاتبات و نقش مذهب بر این سیاست)»^۲، روابط صلح‌آمیز شاهان صفوی با عثمانی‌ها بررسی شده است. نویسندگان این پژوهش بر این باورند که شاهان صفوی با تکیه بر آموزه‌های دینی، صلح طلب بودند و به پیمان‌ها و قراردادهای منعقدۀ پای‌بندی نشان می‌دادند.

پژوهش پیش‌رو، بر خلاف پژوهش‌های پیشین، بر کارکرد جنگ در حیات سیاسی حکومت صفوی تمرکز دارد. هم‌چنین، می‌کوشد نشان دهد که شاهان صفوی چگونه از طریق دیپلماسی جنگ، بحران‌های داخلی و خارجی عصر خود را مدیریت و برطرف می‌کردند.

۱. تحلیل سیاست غازی گرایانه شیخ جنید و شیخ حیدر صفوی

صفویان تا پیش از شیخ جنید (م. ۸۶۴ ق)، در پرتو نفوذ کلامی و رهبری معنوی، به هدایت مریدان خود می‌پرداختند. از عصر شیخ جنید، هم‌زمان با تشدید درگیری‌های

۱. می‌یر، جامعه‌شناسی جنگ و ارتش، ۱۳۷۵، ص ۳۹-۲۸؛ متولی، عبدالله «تأثیر مذهب بر الگوهای مناسباتی ایران با عثمانی در دوره صفویه». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۵، ش ۲۱.

۲. ثواقب، جهانبخش، و خالندی و پروانه، «سیاست صلح‌طلبی صفویان در برابر دولت عثمانی در سده دهم هجری (با تکیه بر متن مکاتبات و نقش مذهب بر این سیاست)»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۳۹۹، ش ۲۶.

سیاسی در ایران، آناتولی و قفقاز، رویکرد طریقت صفویه نیز دستخوش تحول شد. در این دوره، آق قویونلوها (۸۳۹ - ۹۲۰ ق)، قراقویونلوها (۸۷۳-۷۷۷ ق)، تیموریان (۹۱۳-۷۸۱ ق) و عثمانی‌ها (۱۳۴۲-۶۸۰ ق) درگیر رقابت‌های گسترده سیاسی و نظامی بودند (نقشه ۱). شیخ جنید در چنین فضایی به قدرت طلبی گرایش یافت.^۱

نقشه (۱)، گستره درگیری میان نیروهای سیاسی در عصر جنید و حیدر

شیخ جنید برای ورود به منازعات سیاسی، به سرمایه سیاسی و اجتماعی نیاز داشت. وی با وصلت با خاندان حاکم آق قویونلو و نیز سازمان دهی و تربیت نظامی صوفیان، گام مهمی در مسیر جاه طلبی سیاسی برداشت. این حال، به نظر می‌رسد که در عصر وی، صوفیان هنوز از توان نظامی کافی برای رساندن او به قدرت برخوردار نبودند؛ زیرا خنجی

1. Shukurov, "The campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD/860 H)". BMOS 17, p 130.

(م. ۹۲۷ ق) نیروی رزمی او را «اندک مایه مردم از هر کس»^۱ توصیف کرده است. هم‌چنین، وی با اشاره به «حسب خسروی و نسب کسروی» امیر خلیل آق قویونلو (و. ۸۸۲ ق)، نشان می‌دهد که شیخ جنید، به عنوان یکی از رقیبان او، هنوز از منزلت و جایگاه لازم برای ریاست سیاسی برخوردار نبود.^۲

با وجود این، طریقت صفویه در میان مدعیان قدرت، از بیشترین اقبال اجتماعی در میان پیراوان خود بهره‌مند بود. شیخ جنید و پس از او شیخ حیدر (م. ۸۹۳ ق)، این سرمایه اجتماعی را در مسیر مجاهدت و اطاعت از رهبر به کار گرفتند. هر چند نیروی نظامی آنان نسبت به دیگر مدعیان کمتر بود، اما رابطه عمیق با مریدان به آنان کمک کرد تا در عصر اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ ق)، بتوانند قدرت سیاسی را در ایران به دست گیرند.

شیخ جنید پس از برداشتن گام‌های مهم سیاسی و اجتماعی، برای بهره‌برداری از سرمایه سیاسی و اجتماعی خود، به جنگ روی آورد. او، با این شیوه، در گرجستان، دیاربکر و طرابوزان به نبرد پرداخت و پس از آن، روی به مقابله با حکومت‌های مسلمان آورد؛ اما سرانجام جان خود را در این راه از دست داد.^۳

شیخ حیدر (م. ۸۹۳ ق) نیز با الگوگیری از پدر، همان مسیر را ادامه داد. وی با دختر حسن پادشاه آق قویونلو ازدواج کرد و از رهگذر این پیوند، خود را وارث سلطنت ایران می‌دانست. صوفیان، او را مرشد می‌خواندند، هم‌چون قدیس می‌پرستیدند، همانند رئیس از او اطاعت می‌کردند و در شمار اولیا می‌شمردند.^۴ او، بنابر گزارش خنجی «حب ریاست» داشت و پیروانش درباره او «دعوی الوهیت» می‌کردند؛ اما مهم‌تر از همه آنکه «خلفای پدر

۱. خنجی، عالم‌آرای امینی، ۱۳۶۲، ص ۲۶۱.

۲. همان، ص ۲۶۲.

۳. همان، ص ۲۶۳، ۲۶۲؛ "The campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD/860 H)". BMOS 17, 128.

۴. آنجللو، سفرنامه، ۱۳۴۹، ص ۳۰۵؛ سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹، ص ۴۰۱.

از هر سو رو بدو آوردند.... شیخ زاده را وفور اطاعت مردم روم بر کسب اخلاق مذموم و اطوار میشوم باعث آمد.^۱

شیخ جنید و شیخ حیدر، برای تهییج مریدان، در آغاز حرکت خود، جنگ هایشان را با عنوان «جهاد» و «غزوه با کفار» معرفی می کردند. شیخ جنید، پیروان خود را آموزش نظامی داد و آنان را به خوبی تجهیز کرد.^۲ سلطان حیدر نیز، به تعبیر منابع، با «تایید الهی»، بر اماکن کفار «رایت مجاهده» برافراشت و «لشکر فیروزی اثر قزلباش» با «تیغ آتش بار» بر «کفار و اهل ضلال» تاخت.^۳

جنگ در سرزمین چرکس ها، افزون بر آنکه موقعیت شیخ حیدر را استحکام می بخشید، فرصتی فراهم می آورد تا سران قبایل و مریدان، وفاداری خود را در میدان نبرد به اثبات برسانند. این جنگ ها هدف دیگری نیز داشت و آن دستیابی به غنایمی بود که برای تدارک نبردهای آینده ضرورت داشت.^۴ قزلباشان بدین ترتیب، در طی چندین نبرد، تجربه نظامی اندوختند و با اتکا به همین تجربه ها، در عصر شاه اسماعیل به نیرویی شکست ناپذیر تبدیل شدند؛ نیرویی که طی حدود دو دهه، در جنگ های متعدد به پیروزی دست یافت و زمینه استقرار حکومت صفوی در ایران را فراهم ساخت.

۲. اهداف و انگیزه های جنگ طلبانه شاه اسماعیل (۹۰۷-۹۳۰ق) تا پیش از نبرد چالدران

با روی کار آمدن شاه اسماعیل، جذب قبایل ترکمان و تبدیل نیروی آنان به غازیان و مجاهدان تکمیل شد. خانواده های بسیاری از ترکمانان در جنگ هایی که در عصر شیخ جنید و شیخ حیدر با مخالفان درگرفته بود، پدر، برادر یا دیگر خویشاوندان خود را از دست

۱. خنجی، عالم آرای امینی، ص ۲۶۵.

۲. خواندمیر، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ۱۳۸۴، ج ۴ ص ۴۲۶/۴-۴۳۴-۴۳۳؛ لاکهارت، انقراض سلسله صفویه، ۱۳۸۳، ص ۱۵؛ جنابادی، روضه الصفویه، ۱۳۶۷، ص ۹۴.

۳. جنابادی، همان، ص ۹۶، ۱۰۰.

۴. نک: سفرنامه های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹، ص ۲۵۹.

داده بودند؛ از این رو، خانواده‌های مجاهدان و شهدا به مبلغان ایدئولوژی صفویه در میان ترکمانان تبدیل شدند. آنان اسماعیل را شایسته میراث پدر می‌دانستند و از او حمایت کردند.^۱ ترکمانان، قدرت اسماعیل را ناشی از انتساب وی به خاندان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و حضرت علی علیه السلام می‌دانستند و او را مرشد کامل و صوفی اعظم می‌شمردند و بر اساس اصول شاهسونی، در هنگامه خطر، از شاه حمایت می‌کردند.^۲ شاه اسماعیل نیز گاه همه غنائیم جنگی را، بی آنکه سهمی برای خود بردارد، در میان سپاهیان تقسیم می‌کرد^۳ و بدین وسیله آنان را سخت به خود وابسته می‌ساخت.

در دیوان شاه اسماعیل، باورها و آموزه‌های صفویان نخستین به خوبی بازتاب یافته است؛ مفاهیم عرفانی و مذهبی‌ای که در عمل، بار سیاسی داشتند و از انگیزه‌های جنبش صفوی حکایت می‌کردند.^۴ در همین زمان، به دلیل منازعات سیاسی در خاندان حسن پادشاه آق‌قویونلو، شرایط برای قدرت‌گیری اسماعیل فراهم شده بود. خاندان حسن پادشاه آق‌قویونلو به شدت درگیر کشمکش‌های سیاسی بودند و در میان آنان «هر دو روز یکی پادشاه می‌شد».^۵ شیبیک خان ازبک (۹۰۶-۹۱۶ق) در شرق، مدعی سلطنت بود. سلطان مراد (۹۰۵-۹۱۳ق) بر فارس و کرمان، والوند میرزا (۹۰۳-۹۰۷ق) بر آذربایجان و دیاربکر تسلط داشتند و، به تعبیر منابع، «دل به سلطنت یکدیگر نداشتند».^۶ در این میان، عثمانی‌ها نیز در پی فتح سراسر سرزمین‌های اسلامی بودند و نواحی شرقی، از جمله ایران، بخشی از این هدف به شمار می‌رفت.^۷

۱. زنو، سفرنامه کاترینو زنو، ۱۳۴۹، ص ۲۴۷.

۲. Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period". Isam 34, pp. 89-98.

۳. کاترینو زنو، همان، ص ۲۵۱.

۴. Minorsky, "The Poetry of Shāh Ismā'īl I". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 10, No. 4, p 1025.

۵. بوداق قزوینی، جواهر الاخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۸۴ق)، ۱۹۹۹م، ص ۱۴.

۶. همان.

۷. متولی، «تأثیر مذهب بر الگوهای مناسباتی ایران با عثمانی در دوره صفویه»، پژوهش نامه تاریخ اسلام، ش ۲۱، ص ۴۵.

سیوری، مشروعیت شاه اسماعیل را مبتنی بر سه رکن می‌داند: نمایندگی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، مرشد کامل طریقت صفویه و جانشینی شاهان ایران و دارای فره ایزدی.^۱ در آغاز، آنچه بیش از همه به اسماعیل جوان اعتبار بخشید، جایگاه او به عنوان مرشد طریقت صفویه بود؛ اما کسب عنوان نیابت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، و جانشینی شاهان باستانی ایران، جز در سایه ویژگی‌های فردی و پیروزی‌های نظامی او میسر نشد. بررسی زندگی شاهان برجسته تاریخ ایران نیز نشان می‌دهد که مشروعیت سنتی برخاسته از فره ایزدی، به پشته شمشیر بود. «شاه، مستبدی بود که اقتدار و در نتیجه مشروعیتش عمدتاً، اگر نه همه آن، بر پایه موفقیت شخصی وی استوار بود و نه جانشینی مشروع. در واقع فره ایزدی بیشتر مبتنی بر زور فردی بود و نه امتیاز اجدادی».^۲

از شاه اسماعیل صفوی می‌توان با عنوان پادشاهی فاتح یاد کرد. وی در عین جوانی، بر همه مدعیان قدرت در ایران، فائق آمد؛ اردبیل و تبریز را گشود، فرخ‌یسار شروانشاه (۹۰۶ق)، الوندیگ آق قویونلو (۹۰۷ق) و سپس سلطان مراد آق قویونلو را در همدان (۹۰۸ق) شکست داد. افزون بر این، حکام نواحی مختلف ایران را مطیع خود ساخت و در سال ۹۱۶ق نیز از بکان را شکست داد. هرچند سپاه صفوی در ۹۱۸ق در غرجدوان شکست خورد، فرماندهی این نبرد بر عهده امیر یار احمد اصفهانی بود؛ از این رو، این شکست به حساب شخص شاه اسماعیل گذاشته نشد.

این پیروزی‌ها و اقداماتی که در پی آن‌ها از سوی شاه اسماعیل انجام گرفت، نشان‌دهنده اهمیت رزم‌آوری شاه و نقش پیروزی در جنگ در کسب مشروعیت سیاسی است؛ عاملی که دست‌کم در مرحله تثبیت قدرت، بر ایدئولوژی تقدم داشت. اهمیت این پیروزی‌ها تا آنجا بود که که شاه جوان صفوی در نامه‌ای به سلطان سلیم (۹۱۸-۹۲۶ق) نیز بر آن تأکید

۱. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۳۷۴، ص ۴۰.

۲. کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ۱۳۷۴، ص ۵۶.

کرد. شاه صفوی، در پاسخ به ادعای عثمانیان درباره دیاربکر، که آن را ملک موروثی خود می‌دانستند، نوشت: «ولایت دیاربکر به تصرف والد شما نبوده که نواب همایون ما گرفته باشد، دیاربکر را علاءالدوله ذوالقدر (م. ۹۲۱ق) از اولاد حسن پادشاه (۸۵۷-۸۸۲ق) گرفته بود و نواب همایون ما به ضرب شمشیر عالم سوز از علاءالدوله - که جد و آباء شما به او باج و خراج می‌داده‌اند - گرفته‌ام و شما را نمی‌رسد که دعوی ولایت حسن پادشاه با نواب همایون ما بکنید»^۱.

پیروزی در جنگ‌های متعدد، از شاه اسماعیل چهره‌ای رویین‌تن و منجی ساخت و برای او مزایایی را فراهم می‌کرد که دستیابی به آن‌ها در دیگر عرصه‌های اجتماعی و سیاسی امکان‌پذیر نبود. توین بی (۱۸۸۹-۱۹۷۹م) نوشته است:

همگان در منقبت و ستایش از سلحشوران و جنگاوران بسی درفشانی‌ها می‌کردند و مردم به طیب خاطر از رهبری این دلاوران پیروی کرده، سلطه آن‌ها را به جان پذیرا بوده‌اند.^۲

شیوه حضور شاه در میدان نبرد و نگرش وی به جنگ، از مهم‌ترین عوامل تقدس‌نمایی و شکل‌گیری باور به مصونیت او در میان صوفیان و قزلباشان بود. اسماعیل جوان، همچون دیگر سربازان، در نبرد شرور، مسلح به زره، شمشیر و نیزه، در صف مقدم می‌جنگید؛ حضوری که به قزلباشان جرئت و جسارت می‌بخشید.^۳ نیروهای رزمی شاه اسماعیل در بسیاری از جنگ‌ها کمتر از دشمن بودند. از جمله، در نبرد با شروانشاه، با هفت هزار نفر در برابر بیست و پنج هزار نفر نیروی دشمن جنگید و همچون نبردهای پیشین، در قلب سپاه حاضر یافت و شماری از افراد دشمن را از پای درآورد.^۴ هم‌چنین در نبرد همدان با سلطان

۱. عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰، ص ۴۷۳.

۲. توین بی، جنگ و تمدن (چکیده‌ای از پژوهشی در تاریخ)، ۱۳۷۳، ص ۱۲.

۳. یوسف جمالی، تاریخ تحولات ایران عصر صفوی، ۱۳۸۵، ص ۳۰۷.

۴. بوداق قزوینی، جواهر الاخبار، ۱۹۹۹م، ص ۱۸.

مراد آق قویونلو، با دوازده هزار نفر در برابر پنجاه هزار تن از نیروهای دشمن قرار گرفت و، به تعبیر منابع، «شاه غازی اصلاً ملاحظه کم و بیش نکرد».^۱ در جنگ شرور با الوند میرزا و نیز در جنگ با شیبک خان ازبک در سال ۹۱۶ ق نیز شمار سپاهیان شاه اسماعیل از نیروهای رقیب کمتر بود؛ اما وی پیروز میدان شد.

پیروزی‌های نخستین بر مدعیان حکومت در قلمرو غربی ایران، ارادت قزلباشان به شاه اسماعیل را افزایش داد و او را به باور شکست‌ناپذیری و مصونیت سوق داد. از همین رو، از رویارویی با رقیبان قدرت‌مندتر، از جمله ازبکان، هراسی نداشت. ازبکان، با پشتیبانی عثمانیان، خواهان برانداختن حکومت صفوی بودند. اختلاف ازبکان، در ظاهر، رنگ و بویی کاملاً مذهبی به خود گرفته بود. شیبک خان ازبک، شاه اسماعیل را به بدعت‌گذاری و دشنام به اصحاب پیامبر متهم می‌کرد.^۲ از دیدگاه ازبکان، صفویان راه حج را بر آنان بسته بودند. شیبک خان هم‌چنین با به کار بردن تعبیری چون «اسماعیل میرزا» و «داروغه»، شاه صفوی را تحقیر و تمسخر می‌کرد.^۳ در مقابل، شاه اسماعیل نیز حرکت خود علیه ازبکان را با ظواهر مذهبی همراه ساخت و حمایت از شیعیان خراسان و مشهد را وظیفه خود دانست. وی به خان ازبک اعلام کرد که عزم خود را برای زیارت حرم مطهر رضوی جزم کرده است.^۴

در چنین شرایطی جنگ با ازبکان و پیروزی بر آنان می‌توانست بیش از پیش زمینه مانور سیاسی شاه را فراهم آورد و مشروعیت او را تایید و تقویت کند. اقدامات شاه اسماعیل پس از پیروزی کامل بر ازبکان، نشان‌دهنده اهمیت غلبه بر رقیبان اصلی بود. وی پس از

۱. همان، ص ۲۳.

۲. متولی و زارعی، «پیامد نبرد غجدوان بر جغرافیای سیاسی منطقه ماوراءالنهر و مناسبات درونی قدرت در ایران». مطالعات تاریخی جنگ. ش ۳، ص ۱۲۸؛ خنجی، قزلباشان در ایران، بی‌تا، ص ۱۳۰.

۳. روملو، احسن التواریخ، ۱۳۵۷، ص ۱۴۹؛ خواندمیر، حبیب‌السیر، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۵۰۴؛ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰، ص ۲۵۸-۲۵۹.

۴. خواندمیر، حبیب‌السیر، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۵۰۴.

این پیروزی، به مانورهای سیاسی روی آورد و زمان را برای ارسال فتح‌نامه به خارج و داخل کشور مناسب دید. از این رو، فتح‌نامه‌هایی به هندوستان، شام و روم فرستاد. علاوه بر آن، فتح‌نامه‌هایی نیز به نواحی داخلی ایران، که احتمال شورش و ناآرامی در آن‌ها وجود داشت، ارسال کرد. از جمله این ولایات می‌توان به عراق، فارس، آذربایجان، کرمان، خوزستان، بغداد، دیاربکر، شروان و طبرستان اشاره کرد. بدین ترتیب، شاه اسماعیل به سلاطین و حکام این مناطق مختلف هشدار می‌داد که از شورش و جنگ در برابر پادشاه فاتح خودداری کنند.^۱

۳. پی‌آمدهای شکست چالدران در حیات سیاسی شاه اسماعیل

به نظر می‌رسد پیروزی‌های پیشین، در اندیشه شاه و اطرافیانش نوعی خوش‌بینی و اعتماد به نفس افراطی ایجاد کرده بود و همین امر، هم‌راهِ برد پیش از نبرد چالدران و هم شیوه اداره جنگ را تحت تأثیر قرار داد. دهه پایانی حیات سیاسی شاه اسماعیل، تا زمان وفات وی در سال ۹۳۰ق، به شدت متأثر از شکست در چالدران بود. پیروزی بر عثمانی‌ها، به عنوان بزرگ‌ترین و مهم‌ترین رقیب صفویان، می‌توانست مقبولیت و مشروعیت شاه را نزد مردم و هوادارانش به بالاترین سطح برساند و امکان مانورهای سیاسی در عرصه بین‌المللی را برای او فراهم سازد. در مقابل، شکست از عثمانی‌ها، تا حد زیادی باورهای پیروان، سپاهیان و مریدان او را متزلزل کرد و شاه را در صحنه بین‌المللی و روابط با دولت‌های همسایه در موقعیتی انفعالی قرار داد.

شاه اسماعیل، در پی پیروزی‌های پیاپی پیش از چالدران، در نگاه صوفیان به شخصیتی خدای‌گونه تبدیل شده بود. سپاهیان به او توسل می‌جستند، بدون زره به میدان جنگ می‌رفتند و کشته شدن در راه شاه جوان را مایه خرسندی می‌دانستند.^۲ رقیبان شاه

۱. نک: خورشاه، تاریخ ایلچی نظام شاه، ۱۳۷۹، ص ۵۴؛ قزوینی، لب‌التواریخ، ۱۳۱۴، ص ۲۵۲.

۲. سفرنامه بازرگان ونیزی در ایران، ۱۳۴۹، ص ۴۲۸.

اسماعیل در نبردهای پیش از چالدران، فاقد سلاح‌های گرم بودند و تجهیزات آنان عمدتاً به نیزه، کمان و شمشیر محدود می‌شد. از این رو، نیروهای صفوی نیز، همانند شاه، به این تصور رسیده بودند که در برابر عثمانی‌ها هم می‌توانند با همان شیوه‌های پیشین به پیروزی دست یابند. شاه با چنین نگرشی، از شیوه رویارویی غیرمستقیم با عثمانی‌ها خودداری کرد و برای جنگی رودرو آماده شد. در پاسخ کسانی که پیشنهاد می‌کردند پیش از آرایش کامل سپاه عثمانی‌ها به آنان حمله شود، گفت: «من حرامی قافله نیستم؛ هر چه مقدر الهی است به ظهور می‌آید».^۱

غرور و خوش‌باوری شاه تا آن اندازه بود که حاضر نشد رویارویی با عثمانی‌ها را به تأخیر بیندازد. سلطان سلیم، رقیب او، در مکاتبات خود با شاه اسماعیل اعلام کرد که در صورت خودداری صفویان از حمایت مخالفان عثمانی و تحویل آنان، ترجیح می‌دهد صلح میان دو دولت استمرار یابد و جنگی رخ ندهد.^۲ شاه اسماعیل، که پیش‌تر پیروزی‌های خود را به رخ سلطان بایزید دوم (۹۱۸-۸۸۶ ق) کشیده و او را اندرز داده بود،^۳ در پاسخ به سلطان سلیم نیز نوشت: «حال شما را که باد نخوت در دماغ راه یافته است، انشاءالله تعالی سر نامبارک شما را به زور بازوی خیبرگشای حضرت امیرالمؤمنین برداشته، به جهت پادشاه پرتکال فرنگ خواهیم فرستاد».^۴

شبهه، همانند نبردهای پیشین، در قلب سپاه به نبرد پرداخت و حتی بازوی او نیز مجروح شد؛^۵ اما سپاه صفوی در چالدران شکست خورد و در پی آن، باورهای متوهمانه شاه اسماعیل نیز فرو ریخت؛ چنان‌که در منابع گزارش کرده‌اند: «ده سال دیگر پادشاه بود و در

۱. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۳۷۴، ص ۴۰.

۲. عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰، ص ۴۷۵.

۳. خنجی، قزلباشان در ایران، بی‌تا، ص ۱۵۳.

۴. عالم‌آرای صفوی، ۱۳۵۰، ص ۴۷۳.

۵. هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، ص ۲۰.

بستر راحت و فراغت غنود^۱.

اگر شاه اسماعیل در نبرد چالدران به پیروزی می‌رسید، می‌توانست مشروعیت و مقبولیتی کم‌نظیر در جهان اسلام به دست آورد؛ همان‌گونه که سلطان سلیم، پس از پیروزی در چالدران، شمال بین‌النهرین، شام و مصر را به قلمرو عثمانی ضمیمه کرد، حجاز را تحت فرمان خود درآورد و عنوان سلطان جهان اسلام و خلیفه مسلمانان را به دست آورد.^۲ شکست در نبرد چالدران، هم از حیث شخصیت شاه و از منظر اجتماعی برای ایران، پیامدها و تکانه‌های گسترده‌ای به همراه داشت. بیش از هر چیز، باورهای شخص شاه اسماعیل آسیب دید. تصور شکست‌ناپذیری او از میان رفت و چهره ماورایی او در نگاه پیروان فرو ریخت. شاه اعتماد به نفس خود را از دست داد، روحیه شجاعت و جنگاوری او تضعیف شد، از جنگ و لشکرکشی دست کشید و دیگر هیچ سپاهی را برای مقابله با دشمنان داخلی و خارجی به راه نینداخت. او بیشتر اوقات خود را به شکار، چوگان، تفنن و می‌گساری اختصاص داد^۳ و پس از شکست چالدران، از امور لشکری و کشوری کناره گرفت. نیز، اختیارات بیشتری به رجال ایرانی واگذار کرد و به فرمان او، شماری از سران حکومت کشته شدند. شاه اسماعیل، اداره امور کشوری را به میرزا شاه حسین اصفهانی (م. ۹۲۹ ق)، فرماندهی سپاه و منصب امیرالامرای را به چایان سلطان استاجلو (م. ۹۳۰ ق)، و منصب صدارت را به امیر جمال‌الدین محمد استرآبادی (م. ۹۳۱ ق)، واگذار کرد.^۴

هم‌چنین، شکست در چالدران موجب شد که صفویان، از سراسر دوران سلطنت شاه تهماسب تاروی کارآمدن سلطان محمد، بیش از نیم قرن، از رویارویی مستقیم با عثمانی‌ها

۱. بوداق قزوینی، جواهر الاخبار، ۱۹۹۹، ص ۴۱.

۲. هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، ۱۳۹۳، ص ۲۴.

۳. رویمر، برآمدن صفویان، ۱۳۸۴، ص ۵۰، ۴۳.

۴. خواندمیر، حبیب‌السير، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۵۴۹-۵۴۸؛ قزوینی، لب‌التواریخ، ۱۳۱۴، ص ۲۵۷.

پرهیز کنند. از دیگر پیامدهای ای شکست، درک ضرورت بهره‌گیری از فناوری‌های جدید نظامی بود. بی‌توجهی به سلاح‌های آتشین در نبرد چالدران، شاه اسماعیل را بر آن داشت که بلافاصله پس از شکست، در این زمینه اقداماتی انجام دهد، و فردی را برای سامان‌دهی این بخش منصوب کند. به نظر می‌رسد سپاه صفوی به تدریج دارای دسته‌های تفنگچی شد. به گونه‌ای که تا سال ۹۲۳ ق حدود هشت هزار تفنگچی در اختیار داشت و بر اساس گزارش سیاحان ونیزی، در سال‌های ۹۲۷-۹۲۸ ق شمار تفنگچیان سپاه صفوی میان دوازده تا پانزده هزار، و حتی بیست هزار نفر، برآورد شده است.^۱

۴. کاربرد سیاست جنگ و صلح در عهد شاه تهماسب اول (۹۸۴-۹۳۰ ق)

به اعتقاد برخی، سیره جنگی شاه تهماسب با پدرش متفاوت بود؛ چنان‌که نوشته‌اند: «اگر برآستی در مواردی بالشکری در دشت نبرد ظاهر شده باشد، به حکم اضطراب بوده، نه به طیب خاطر، و هرگز جرأت نکرده است که روی به دشمن نشان دهد».^۲ این اظهار نظر با آنچه منابع عصر صفوی درباره سال‌های آغازین سلطنت شاه تهماسب گزارش کرده‌اند، سازگار نیست. در جنگ با ازبکان در سال ۹۳۵ ق، با وجود آنکه شمار زیادی از امرا و قزلباشان سستی نشان دادند و حتی گریختند، «شاه دین پناه قطب‌وار در مقام خود قرار گرفته، اصلاً تغییر به حال خود راه نداد».

شاه با خاصان خویش استاده در قلب سپاه با قد چون سرو و روی تازه چون گلبرگ تر^۳ به نظر می‌رسد گزارش سیاح ونیزی مربوط به زمانی باشد که شاه تهماسب شصت و چهار داشت؛ یعنی پنجاه و یک سال از دوران سلطنت او گذشته بود. در آن هنگام، شاه

1. Mathee, "FIREARMS I.-II. PRODUCTION OF CANNON AND MUSKETS", In: ENCYCLOPEDIA IRANICA. EDITED BY EHSAN YARSHATER. Volume IX. New York: Center for Iranian Studies Columbia University. p 619.

۲. دالساندري، سفرنامه، ۳۴۹، ص ۴۳۸.

۳. روملو، احسن التواریخ، ۱۳۵۷، ص ۲۸۴.

تھماسب در واپسین سال‌های سلطنت خود قرار داشت و آنچه را که باید از میدان نبرد به دست می‌آورد، پیش‌تر به دست آورده بود؛ ازاین‌رو، وی را فرمانروایی شجاع و کارآمد دانسته‌اند.^۱ او جایگاه خود را تا آن حد استوار ساخته بود که در نگاه پیروانش شخصیتی خدای گونه به شمار می‌رفت؛ به گونه‌ای که مردم ن در گرفتاری‌ها از او یاری می‌خواستند، و در راه او نذر می‌کردند و حتی آستانه کاخش را می‌بوسیدند.^۲

شکست در چالدران موجب افزایش قدرت و خودسری سران قزلباش شده بود. دهه سی‌ام ۹۳۰ق را می‌توان دهه حاکمیت قزلباش‌ها دانست. شاه تھماسب، در اوج اقتدار آنان، تصمیم گرفت با ازبکان وارد نبرد شود. ازبکان در سال ۹۳۵ق شهر هرات را محاصره کرده بودند. ازاین‌رو، حرکت نظامی شاه تھماسب را می‌توان تلاشی برای رهایی از سلطه قزلباش‌ها و جلوگیری از مداخله آنان در اداره حکومت دانست. از آنجا که میان امرا و ارکان حکومت صفوی بر سر تصاحب مناصب مهم لشکری و کشوری اختلاف وجود داشت،^۳ جنگ خارجی می‌توانست موجب ایجاد وحدت در حکومت و پایان دادن به اختلافات داخلی شود؛ به‌ویژه آنکه ازبکان به این جنگ رنگ و بوی مذهبی داده بودند. عبیدالله خان ازبک (و. ۹۴۵ق) چهل تن از علمای ماوراءالنهر را همراه آورده بود تا در روز نبرد دعا کنند که به برکت دعای آنان، سپاه قزلباش شکست بخورد.^۴

در سوی دیگر، شاه تھماسب نیز شاهی متشرع بود؛ چنان‌که منابع درباره او نوشته‌اند: «در حوادث سن و عنفوان جوانی یک لحظه اوقات قدسی ساعاتش به ملاعبت و ملاحی نگذشته»^۵ وی، افزون بر اهتمام به ترویج شریعت، امر به معروف و نهی از منکر، بزرگداشت علما و سادات، بخش مهمی از عمر خود را صرف زیارت بقاع متبرکه و ساخت مدارس

1. Ward, "A Military History of Iran and its Armed Forces", 2014, p 45.

۲. دالساندری، همان، ص ۴۴۵.

۳. افوشته‌ای نطنزی، نقاوه‌الآثاری ذکر الاخبار، ۱۳۷۳، ص ۱۳.

۴. روملو، احسن التواریخ، ۱۳۵۷، ص ۲۸۸.

۵. قزوینی، لب التواریخ، ۱۳۱۴، ص ۲۶۱.

و مساجد کرد.^۱ بنابراین، پیروزی در جنگی که رنگ و بوی اعتقادی داشت، می‌توانست حمایت بخش بزرگی از پیروان را برای شاه متشجع به همراه آورد و پشتوانه تصمیم‌های سیاسی او را تقویت کند.

یکی از اهداف شاه تهماسب از جنگ با ازبکان، نشان دادن توانایی‌های نظامی خود در برابر سران قزلباش بود. نبرد جام، توان رزمی شاه جوان را به اثبات رساند. شاه تهماسب تا هنگام شکست عبیدالله خان ازبک، در قلب سپاه باقی ماند. در مقابل، سستی برخی از سران قزلباش، از جمله چوهاسلطان تکه‌لو (م. ۹۳۷ ق)، آشکار شد. بخشی از سپاه، از جمله تکه‌لوها، در برابر ازبکان شکست خوردند و پا به فرار گذاشتند.^۲ بنابراین، به نظر می‌رسد اثبات شجاعت و جنگاوری شاه، همراه با عملکرد ضعیف تکه‌لوها در این نبرد، نقش مهمی در پایان دادن به غائله تکه‌لوها داشت. شاه تهماسب در سال ۹۳۷ ق فرمان قتل چوهاسلطان و دیگر تکه‌لوها را صادر کرد و در سال ۹۴۰-۹۳۹ ق نیز با صدور فرمان قتل حسین خان شاملو، به سلطه قزلباشان پایان داد.^۳

شاه تهماسب، پس از پیروزی بر ازبکان، و غلبه بر سران قزلباش، با مقاومت در برابر عثمانی‌ها و پرهیز از شکست در جنگ، توانست موقعیت خود را تثبیت کند. تنش میان صفویان با عثمانی‌ها پس از نبرد چالدران پایان نیافته بود و همواره احتمال درگیری میان دو حکومت وجود داشت. باید توجه داشت که ایران، چه از نظر شمار سپاهیان و چه از حیث توان نظامی، در موقعیتی ضعیف‌تر از عثمانی‌ها قرار داشت.^۴ شاه تهماسب دریافته بود که اگر در نبرد مستقیم با عثمانی‌ها شکست بخورد، این شکست، دومین

۱. حسینی استرآبادی، تاریخ سلطانی، ۱۳۶۶، ص ۵۴.

۲. روملو، احسن التواریخ، ۱۳۵۷، ص ۲۸۴؛ خورشاه بن قبادالحسینی، تاریخ ایلچی نظام‌شاه، ۱۳۷۹، ص ۱۰۲.

۳. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۳۷۴، ص ۵۴-۵۱.

۴. حاجیان پور، «روابط عثمانیان و اوزبکان در دوره شاه طهماسب صفوی»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی ایران. ش ۵۰، ص ۳۰.

شکست بزرگ صفویان پس از چالدران خواهد بود و می‌تواند دولت صفوی در شرایط بحرانی قرار دهد.

از این رو، شاه تهماسب در فاصله سال‌های ۹۴۰ تا ۹۶۰ ق، طی چهار لشکرکشی سلطان سلیمان (۹۷۴-۹۲۶ ق) به ایران، از ورود به نبرد مستقیم با باوی خودداری کرد. بدین ترتیب، خود و سپاه صفوی را از پیامدهای شکست احتمالی مصون داشت. وی در این دوره، سیاست زمین سوخته را در پیش گرفت و از قبایل مرزی برای آزار و فرسایش نیروهای عثمانی‌ها بهره برد.^۱

با این حال، پرهیز از رویارویی مستقیم با عثمانی‌ها می‌توانست به اعتبار جنگاوری شاه تهماسب آسیب برساند و جایگاه او را در نزد قزلباشان و سپاهیان تضعیف کند. از این رو، شاه نیاز داشت توانایی نظامی خود را در میدان دیگری به نمایش بگذارد. به همین دلیل، در فاصله سال‌های ۹۴۷ تا ۹۶۰ ق، چهار بار به قفقاز لشکر کشید. در این لشکرکشی‌ها، وی خود را به عنوان پادشاهی فاتح معرفی کرد. هم‌چنین، شمار فراوانی اسیر و غنیمت به ایران منتقل شد و روحیه قزلباش‌ها در پرتو این پیروزی‌های نظامی تقویت گردید.^۲

۵. رابطه عدم جنگاوری با آشوب و اغتشاش در عصر سلطان محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۶ ق)

اوضاع داخلی ایران، از زمان درگذشت شاه تهماسب تا روی کار آمدن شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ق)، به شدت آشفته بود و شاهان صفوی در این دوره، هم در عرصه جنگ و هم در حل مشکلات داخلی، توفیق چندانی نداشتند. دوران سلطنت اسماعیل دوم (۹۸۵-۹۸۴ ق) بسیار کوتاه بود و وی بیش از یک سال حکومت نکرد. سلطان محمد

۱. Ward, "A Military History of Iran and its Armed Forces", 2014, p 45.

۲. سیوری، ایران عصر صفوی، ۱۳۷۴، ص ۶۳-۶۲.

خدا بنده نیز به سبب ضعف بینایی، توان حضور در میدان نبرد و کسب افتخارات نظامی را نداشت. به نظر می‌رسد هیچ عاملی بیش از ناتوانی جسمانی و نداشتن روحیه جنگاوری، مشروعیت او را به عنوان سلطان، مورد تردید قرار نداد. این ناتوانی، از یک سو زمینه بروز فتنه و آشوب در دربار را فراهم ساخت و از سوی دیگر موجب تحریک دشمنان خارجی، به ویژه عثمانی‌ها، برای حمله به ایران شد.

در سال ۹۸۷ق، خسروپاشا، حاکم قلعه وان، در نامه‌ای به سلطان مراد (۱۵۴۶-۱۵۹۵م) نوشت که پس از مرگ شاه اسماعیل دوم، در ایران «فتنه و فساد» برپا شده است و «دست قضا ابواب آشوب و فتن و درهای مکاره و مَحَن بر روی مقیمان و قاطنان برگشوده» است. وی در ادامه افزود: «از این جهت که پادشاهی به استیلا و خسروی به استقلال ندارند، بین امرا و حکام هر دیار و بلاد، نایره ظلم و عناد اشتعال یافته».^۱ سلطان مراد نیز در پی این گزارش، پیمان صلح میان دو دولت را نقض کرد و سپاهی به آذربایجان و شروان فرستاد. در مقابل، سلطان محمد، به دلیل اختلافات میان امرا، نبود همراهی آنان و نیز درگیری‌های قبایل، نتوانست سپاهی منسجم فراهم آورد و برای مقابله با دشمن اعزام کند.^۲

علاوه بر این، سلطان محمد به سبب ناتوانی جسمانی، از جذبه و اقتدار لازم فرمانروایی برخوردار نبود و تقریباً در هیچ یک از امور سلطنت دخالت نمی‌کرد. وی از آداب جهاننداری و اصول جهانگیری بی‌اطلاع بود. به همین دلیل، اداره امور سلطنت را به همسر خود، مهدعلیا، واگذار کرد؛ چنان‌که منابع نوشته‌اند: «زمام مهمات سلطنت و استقلال و عنان مطیات حشمت و اجلال به دست اقتدار آورده اختیار ملکی و مالی را پیش خود گرفت و شرایط حکومت و کامکاری و قواعد سیاست و مملکت‌داری و رواج و رونق و نظام و نسق سرکار پادشاهی به رأی جهان‌آرایش سمت تعلق پذیرفت».^۳

۱. افوشته‌ای نطنزی، نقاوه‌الآثار فی ذکر الاخبار، ۱۳۷۳، ص ۷۶.

۲. مستوفی، زبده‌التواریخ، ۱۳۷۵، ص ۸۸-۸۷.

۳. افوشته‌ای نطنزی، همان، ص ۷۴.

هم‌چنین، همه اختیارات نظامی را به فرزندش، حمزه میرزا (م. ۹۹۴ ق)، سپرد و او را در رأس سپاه قرار داد. عثمانی‌ها با آگاهی از شرایط داخلی ایران، بخش‌های مهمی از قفقاز و نواحی غربی ایران را تصرف کردند و تلاش‌های حمزه میرزا نیز نتوانست مانع پیشروی آنان شود. افزون بر قفقاز، عثمانی‌ها تبریز را تصرف کردند و سال‌ها در آنجا باقی ماندند.

قتل مهد علیا، در حضور شاه، به دست سران قزلباش و نیز کشته شدن حمزه میرزا، ولیعهد صفوی، نشان دهنده اوج ناتوانی سلطان محمد در حل مسائل و بحران‌های داخلی بود.^۱ در همین دوره، سران قزلباش نیز از ضعف حکومت بهره بردند و هر قبیله‌ای در صدد گسترش نفوذ خود در امور سیاسی برآمد. در دوران حکومت شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده، که اولی خوش‌گذرانی و دومیه ضعف جسمانی و نابینایی شهرت داشت، سران قزلباش آن‌ها را عملاً به فرمانروایی دست‌نشانده تبدیل کردند؛^۲ به گونه‌ای که عباس میرزا در هرات، تحت نفوذ و نظارت طوایف شاملو و استاجلو قرار گرفت.

۶. کارکرد سیاست جنگ طلبانه شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) در عرصه داخلی و خارجی

به دنبال وقایعی که بعد از شاه تهماسب تا روی کار آمدن شاه عباس اول روی داد، سرزمین ایران به سلطان جنگ‌جویی نیازمند بود تا بتواند از عهده دفع دشمنان خارجی در شرق و غرب، و نیز از عهده سرکوب و فرونشاندن اغتشاشات داخلی برآید. شاهنشاهی که بتواند حیثیت و اعتبار پادشاه را اعاده نماید. اسکندر بیگ منشی نوشته است:

ده سال متجاوز بود که ممالک ایران از پادشاه قاهر نافذ فرمان خالی بود و بعضی از جهلای لشکر و سران سپاه و معتبران طوایف از جهالت و نادانی و تیره رأیی، خودرأی

۱. میراحمدی، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی، ۱۳۷۱، ص ۷۰-۶۷.

2. Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period", 1959, p 91.

گشته، دو گروه شده بودند و دامن حسن عقاید ایشان به لوٲ ناخلاصی آلوده شده و در هر سری سودایی پدید آمده بود.^۱

این نوشته در واقع تمنای ظهور سلطانی جنگ جو و با صلابت است. از همان ابتدای کار، به دلیل عدم توانایی و رزم‌آوری شاه سابق، نیز نحوه روی کار آمدن شاه عباس که شبیه به کودتا بود، بسیاری از ایالات، از جمله فارس، کرمان، اصفهان، کاشان، اردبیل و گیلان درگیر شورش خوانین و حکام شدند و تنها قزوین مطیع شاه باقی مانده بود.^۲ شاه عباس، بلافاصله بعد از رسیدن به قزوین، دستور داد چند تن از امرا را مقتول ساختند و مابقی را با خود همراه ساخت. سپس همه آن ایالات و ولایات را آرام و منظم ساخت.^۳ برای نشان دادن اراده خود و اعاده استقلال شاهی، دستور داد تا مرشد قلی خان استاجلو (م. ۹۹۷ ق)، که للگی شاه را عهده‌دار بود و بعد از روی کار آمدن شاه عباس راه خودسری در پیش گرفته بود، به قتل برسانند.^۴ شاه عباس در مکالمه خود با دلاواله، روش جنگی خود را این گونه بیان کرد: «نخست باید از نزدیک‌ترین دشمنان، یعنی مدعیان و دشمنان خانگی، شروع کرد و عدالت و امنیت را در کشور خود مستقر ساخت، چنانکه من در ایران اول به قلع و قمع دشمنان داخلی پرداختم. شاه باید روح سلحشوری و سربازی داشته باشد و پیشاپیش سپاه با اسب بتازد و فقط در این صورت است که در کارهای خود توفیق خواهد یافت و اصولاً هیچ پادشاهی نباید کاملاً به وزیران و سرداران و امرای خویش متکی شود و شاهی که امور سلطنت و کشورداری را به این گونه اشخاص واگذارد، بدبخت خواهد شد، زیرا این گونه مردم بیشتر در اندیشه منافع خویش و گردآوری مال و تحصیل قدرت هستند و چون راحتی خود را می‌خواهند، برای پیشرفت کار و فتح سرزمین‌های تازه از

۱. عالم‌آرای عباسی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۱۰۱-۱۱۰۰.

۲. حسینی استرآبادی، تاریخ سلطانی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۴-۱۴۶؛ تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، بی‌تا، ص ۴۹۷.

۳. افوشته‌ای نطنزی، نقاوه‌الآثاری ذکر الاخبار، ۱۳۷۳، ص ۲۷۳-۲۷۲؛ مستوفی، زبده‌التواریخ، ۱۳۷۵، ص ۹۲.

۴. افوشته‌ای نطنزی، همان، ص ۳۰۹-۳۰۸، ۲۸۵، ۲۹۰.

خود اشتیاقی نشان نمی‌دهند. به همین سبب همه کارهای مملکت را به میل و اراده و مسئولیت شخص خود انجام می‌دهم و حاضر می‌باشم یا جان خود را فدا کنم و یا بر دشمنان فائق آیم و ایشان را به اطاعت از اوامر خود وادار سازم»^۱.

حرکت بعدی شاه عباس، بعد از فائق آمدن بر امرای داخلی، جنگ با ازبکان بود. ازبکان به فرماندهی عبدالمومن خان (م. ۱۰۰۶ ق)، و عبدالله خان (م. ۱۰۰۶ ق) به مشهد حمله کرده و تعداد زیادی از اهالی را گردن زده بودند. هم‌چنین بر نیشابور، اسفراین، سبزوار، مزینان، جاجرم، شقاق و آن حدود را به تصرف درآورده و حکام گماشته بودند.^۲ ازبکان بر اساس حقانیت مذهبی و مستندات تاریخی، خواهان عقب‌نشینی دولت صفوی از خراسان بودند. از نظر مذهبی، «طریقه شنیعه شیعه» و «سب و لعن حضرات شیخین و ذی‌النورین» را کفر می‌دانستند و «قتل و قمع» و «تخریب ابنیه و اخذ اموال» آنان را بر پادشاه اسلام واجب و لازم می‌شمردند.^۳ از نظر تاریخی نیز سرزمین خراسان و بلخ را بر اساس توافق‌نامه حسن پادشاه آق‌قویونلو و سلطان حسین بایقرا (م. ۹۱۱ ق)، متعلق به خود می‌دانستند.^۴ اما شاه عباس معتقد بود خراسان با جنگ و توافق ازبکان با شاه صفوی، به حاکمیت ایران درآمده است و تنها ماوراءالنهر متعلق به ازبکان است. بنابراین، پیروزی بر ازبکان هم شعار حقانیت مذهبی و هم توجیهات تاریخی آنان را در مورد خراسان باطل می‌ساخت. شاه عباس با شکست ازبکان، حاکمیت ایران در خراسان را از طریق جنگ تثبیت کرد. به دنبال این پیروزی، خوانین ازبک: «به پایه سریر اعلی‌رسیده، تحف و هدایای لایقه به نظر اشرف رسانید. و مبارکباد فتح خراسان گفته و عهد و پیمان نمودند».^۵

۱. دلاواله، سفرنامه پیترو دلاواله، ۱۳۷۰، ص ۲۴۸.

۲. حسینی استرآبادی، تاریخ سلطانی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۴-۱۴۶.

۳. عالم‌آرای عباسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۶۰۸.

۴. همان، ص ۶۰۸، ۷۰۷.

۵. حسینی استرآبادی، همان، ص ۱۵۵، ۱۷۰؛ افوشته‌ای نطنزی، نقاوه‌الآثار فی ذکر الاخبار، ۱۳۷۳، ص ۴۱۹.

شاه عباس در جبهه غرب، بغداد و عراق را در سال ۱۰۳۲ ق تصرف نمود. به حویزه و لرستان لشکر کشید. در نواحی جنوبی ایران نیز با همکاری انگلیسی‌ها توانستند پرتغالی‌ها را بیرون برانند و جرون، بحرین، قشم و هرمز نیز به ایران بازگردانده شد. او تصرف مناطق تحت اشغال عثمانی‌ها را «احقاق حق» دانسته بود.^۱ شاه عباس بازی روانی و تبلیغات جنگی را به درستی و در زمان مناسب به کار برد. در سال ۱۰۲۸ ق، سفیر اسپانیا و سفیر ترک را که برای اعلام شرایط صلح آمده بودند، با هم پذیرفت تا به ترک‌ها نشان دهد که رقبای اروپایی آنان آماده همکاری با ایرانیان در جنگ با ترکان هستند.^۲ او پیروزی در جنگ‌ها را پشتوانه‌ای برای دیپلماسی می‌دید. چنان که شکست عبیدالله خان از بیک در سال ۱۰۰۵ ق و تار و مار شدن سپاه او را در هرات، به اطلاع زمامداران عثمانی رساند. سال بعد نیز سفیری به دربار عثمانی فرستاد و به منظور قدرت‌نمایی، کلیدهای طلا و نقره ۲۴ شهری را که در خراسان، ترکستان و افغانستان فتح کرده بود، به سلطان عثمانی ارائه داد.^۳ اقدامات شاه عباس و به‌ویژه آنچه که در میدان نبرد با ازبکان و عثمانی‌ها انجام داد، مملکت ایران را یکپارچه نمود و وجهه و نفوذ شاه را در حوزه فرمانروایی احیا و تقویت نمود. متی نوشته است که تحت حکومت شاه عباس اول بود که تقریباً تا پایان عهد این سلسله، قلمرو بزرگ صفویه از مرکز اداره می‌شد.^۴

۷. تأثیر عهدنامه صلح زهاب در رویکرد لشکری صفویان

در عهد شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق)، عثمانی‌ها با تحریک گرجی‌ها وارد جنگ با ایران شدند. سپاه ایران به فرماندهی زینل خان شاملو، در سال ۱۰۳۹ ق، در نزدیکی مریوان از

۱. حسینی استرآبادی، همان، ص ۱۹۵.

۲. دلاواله، سفرنامه پیتر دلاواله، ۱۳۷۰، ص ۳۱۲.

۳. هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، ۱۳۹۳، ص ۷۵.

4. Matthee, "Relation between the Center and Periphery in Safavid Iran: The Western borderlands v. the Eastern Frontier Zone". The Historian. Volume 77, Issue 3. P 436.

عثمانی‌ها شکست خورد. فرمانده ایرانی، بعد از این شکست، به دستور شاه کشته شد. این نبرد نقش مهمی در حمله عثمانی‌ها به عراق و فتح بغداد داشت. چنانچه ایرانیان پیروز می‌شدند، احتمالاً عثمانی‌ها نسبت به ایران سیاست تهاجمی در پیش نمی‌گرفتند. اما عدم فرماندهی شخصی شاه، و شکست ایران در این جنگ، از شاه صفی چهره ضعیفی ترسیم نمود. به دنبال آن، با قتل فرمانده سپاه، بر پیروی نیروهای نخبه از خود، تاثیر منفی گذاشت.

بعد از درگیری‌هایی که میان ایران و عثمانی در قفقاز رخ داد، سلطان مراد چهارم (۱۰۳۲-۱۰۵۰ق)، در رأس لشکری راهی عراق عرب و فتح بغداد شد. به دنبال چهل روز محاصره، شهر بغداد سقوط کرد (۱۰۴۹ق). عثمانی‌ها شهر را به آتش کشیدند و تعداد زیادی از ساکنین آن را مقتول ساختند. بعد از این وقایع، محمدپاشا، از امرای عثمانی، با نامه پیشنهاد صلح روانه ایران شد.^۱ در این سوی، شاه صفی تنها توانست دوازده هزار سرباز گرد آورد و تا قصر شیرین برود. بنابراین، وقتی پیشنهاد صلح عثمانی رسید، عثمانی‌ها دست بالا را داشتند و عراق را تصرف کرده بودند. ایرانیان، در موضع ضعف، پیشنهاد صلح عثمانی را پذیرفتند و قرارداد صلح میان ایران و عثمانی منعقد گردید.^۲ بر اساس عهدنامه صلح، بغداد و عراق عرب برای همیشه از ایران جدا و ضمیمه عثمانی شد. این عهدنامه، پایانی بر عصر شاهان میدان دار صفوی بود و بعد از آن عصر شاهان درباری فرارسید.

رویدادهای عصر شاه صفی نشان داد مسائل صفویان و دیدگاه‌های شاهان نسبت به جنگ تغییر کرده بود. مناسبات جنگی ازبکان با صفویان، بعد از شکست آنان از شاه عباس، تغییرات بنیادی کرده بود. اختلافات داخلی که میان خوانین ازبک از عهد شاه عباس به وجود آمد، آنان را برای حفظ قدرت خود به دربار صفوی وابسته نمود. عده‌ای

۱. واله قزوینی، خلدبرین، ۱۳۸۲، ص ۲۷۱-۲۷۲.

۲. ملاکمال، تاریخ ملاکمال، ۱۳۳۴، ص ۹۵-۹۴؛ واله قزوینی، همان.

که از قدرت رانده شده بودند، به دربار شاه پناه آوردند. در عصر شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲ق)، خوانین ازبک با حضور در اصفهان، برای بازگشت به قدرت تقاضای کمک نمودند.

درخواست‌های آن‌ها از سوی شاهان صفوی پذیرفته شد و نیروی نظامی و پول در اختیار آنان قرار گرفت. ازبکان با این کمک‌ها قدرت از دست رفته را پس گرفتند.^۱ بنابراین، موضوع ازبکان نسبت به گذشته تفاوت زیادی کرده و از مزاحمت‌های قبلی کاسته شده و شرایط جنگی از بین رفته بود. شاهان صفوی نیاز به پایش همیشگی مرزهای ازبکان نداشتند. از این عهد تا پایان حکومت صفویه، کار ازبکان از میدان جنگ به دست‌نشانده‌گی رسیده بود. نه ازبکان دیگر همچون گذشته اهل جنگ بودند و نه شاهان صفوی همچون شاهان پیشین مرد میدان بودند.

۹. نتیجه‌گیری

در یک دوره ۱۹۸ ساله، از ابتدای عصر شیخ جنید صفوی در سال ۸۵۱ق تا انعقاد عهدنامه صلح زهاب در سال ۱۰۴۹ق، صفویان به‌طور مستمر با رقبای داخلی و همسایگان خارجی درگیر نبرد بودند. به استثنای حکومت یک‌ساله شاه اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵ق)، در عهد همه شیوخ و شاهان صفوی دست‌کم یک رویارویی نظامی با مدعیان داخلی یا قدرت‌های همسایه رخ داد. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش، تبیین انگیزه‌های جنگ طلبی شیوخ و شاهان صفوی بود. بررسی منابع عصر صفوی نشان داد که این نبردها، افزون بر کارکرد نظامی، دارای کارکردهای مهم سیاسی و اجتماعی نیز بودند.

از منظر نظامی، حضور دو قدرت بزرگ، یعنی ازبکان در شرق و عثمانی‌ها در غرب، صفویان را ناگزیر از حفظ آمادگی دفاعی، مراقبت مستمر از مرزها و اصلاح ساختار

۱. محمدیوسف مورخ، ذیل عالم‌آرای صفوی، ص ۱۹؛ سفرنامه تاورنیه، ص ۵۰۷-۵۰۶.

نظامی می‌کرد. اما برقراری صلح پایدار با عثمانی‌ها و از میان رفتن تهدید ازبکان، به تدریج ضرورت تقویت ارتش را کاهش داد. در نتیجه، شاهان صفوی، با غنودن در دربار، آسودگی، راحت طلبی، خوش‌گذرانی و تفرج را پیشه ساختند و از جنگ و سیاست کناره گرفتند؛ روندی که در بلندمدت، در تضعیف توان دفاعی حکومت و سقوط صفویه به دست افغان‌ها آشکار شد.

از منظر سیاسی و اجتماعی، نبردها از مهم‌ترین عوامل ایجاد وحدت و مشروعیت سیاسی به شمار می‌رفت. شیوخ و شاهان صفوی با هدف افتخارآفرینی، به نمایش گذاشتن توان فردی و کسب اعتبار و مشروعیت مبادرت به جنگ کردند. شاهان جنگاور و فاتح معمولاً چهره‌های ماورایی و قدسی یافتند. هم‌چنین جنگ عرصه نمایش شکوه و توان کشور در انظار همسایگان و رقبا بود. هم‌چنین سیاست داخلی و خارجی صفویان تابعی از عملکرد آنان در جنگ بود. به دنبال پیروزی در جنگ، به‌ویژه جنگ‌های بزرگ، تقریباً عموم مردم، خواص و کارگزاران حکومت به تبعیت محض از شاه فاتح گردن می‌نهادند. شاه در پی پیروزی‌های بزرگ قادر به تغییرات مهم و اصلاح ساختارهای نظامی، اقتصادی و اجتماعی و حل بحران‌ها بود. شکست در جنگ، مانند آنچه در عصر اسماعیل اول در چالدران روی داد، از منظر فردی، شاه را دچار انفعال کرد و چهره ماورایی و باورهای مردم را نسبت به او مخدوش کرد. شاه مغلوب مورد بی‌مهری قرار می‌گرفت و حتی نزدیکانش در توانایی‌های او تردید، و با اکراه از او فرمان‌برداری می‌کردند. با این وضعیت حکمرانی شاه با دشواری‌های زیادی روبرو می‌شد. شاه به ناچار از خود رفتارهای دفاعی بروز می‌داد و دست به اقدامات سخت و خشن می‌زد که ممکن بود دامن تعداد زیادی از نزدیکان او را بگیرد و کشور را وارد بحران کند. فقدان شاه جنگاور مشروعیت و اعتبار شاهی را از بین می‌برد و دربار و نزدیکان او را بر اوضاع سیاسی مسلط می‌کرد. از این منظر شاه جنگاور و جنگ‌جو، در هر عصری یک ضرورت جهت حفظ یکپارچگی و موجودیت سیاسی کشور بود.

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۹۱). دانشنامه سیاسی. تهران: مروارید.
- آنجللو (۱۳۴۹). سفرنامه آنجللو، در: سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- اسکندریگ منشی ترکمان (۱۳۸۷). عالم‌آرای عباسی. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- افوخته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). نقاوه‌الآثار فی ذکر الاخبار در تاریخ صفویه. به‌کوشش احسان اشراقی. تهران: علمی و فرهنگی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: نی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۶). آموزش دانش سیاسی. تهران: نگاه معاصر.
- بوداق قزوینی (۱۹۹۹م). جواهرالخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۸۴ ق). به‌کوشش محمدرضا نصیری و کوئچی هانه‌دا. توکیو: موسسه مطالعات فرهنگ‌ها و زبان‌های آسیا و آفریقا.
- تاورنیه، ژان باتیست (بی‌تا). سفرنامه تاورنیه. ترجمه ابوتراب نوری. به‌کوشش حمید شیرانی. اصفهان: کتابفروشی تأیید.
- توین‌بی، آرنولد (۱۳۷۳). جنگ و تمدن (چکیده‌ای از پژوهشی در تاریخ). ترجمه خسرو رضایی. تهران: علمی و فرهنگی.
- جناب‌دی، میرزا بیگ حسن (۱۳۶۷). روضه‌الصفویه. به‌کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: بنیاد محمودافشار.
- حاجیان‌پور، حمید (۱۳۹۱). «روابط عثمانیان و اوزبکان در دوره شاه طهماسب صفوی». فصلنامه تاریخ روابط خارجی ایران، س ۱۳، ش ۵۰.
- حسینی استرآبادی، سید حسین بن مرتضی (۱۳۶۶). تاریخ سلطانی. به‌کوشش احسان اشراقی. تهران: علمی.
- خنجی، امیرحسین. (بی‌تا). قزلباشان در ایران. بی‌جا، بی‌نا.
- خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای امینی. به‌کوشش محمد اکبر عتیق. تهران: میراث مکتوب.

- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی (۱۳۸۰). حبیب‌السير فی اخبار افراد بشر. به‌کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- خورشاه‌بن قباد الحسینی (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی نظام شاه. به‌کوشش محمدرضا نصیری و کوئچی هانه‌دا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دالساندري، وینچنتو (۱۳۴۹). سفرنامه وینچنتو دالساندري، در: سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- دلواله، پیترو (۱۳۷۰). سفرنامه پیترو دلواله. ترجمه شعاع‌الدین شفا. تهران: علمی و فرهنگی.
- دورانت، ویل و آریل (۱۳۸۴). درس‌های تاریخ. ترجمه احمد بطحایی. تهران: علمی و فرهنگی.
- روملو، حسن‌بیک (۱۳۵۷). احسن التواریخ. به‌کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: بابک.
- رویمر، ر (۱۳۸۴). برآمدن صفویان، در: تاریخ ایران (دوره صفویان) از مجموعه تاریخ کمبریج، ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی.
- زنو، کاترینو (۱۳۴۹). سفرنامه کاترینو زنو، در: سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- سفرنامه بازرگان ونیزی در ایران (۱۳۴۹). ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- سیوری، راجر (۱۳۷۴). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- عالم‌آرای صفوی (۱۳۵۰). به‌کوشش یدالله شکری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف الحسینی (۱۳۱۴). لب‌التواریخ. تهران: موسسه خاور.
- لاکهارت، لازنس (۱۳۸۳). انقراض سلسله صفویه. ترجمه اسماعیل دولت‌شاهی. تهران: علمی و فرهنگی.
- متولی، عبدالله (۱۳۹۵). «تأثیر مذهب بر الگوهای مناسباتی ایران با عثمانی در دوره صفویه». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام. س ۶، ش ۲۱.
- متولی، عبدالله و علی زارعی (۱۳۹۷). «پیامد نبرد غجدوان بر جغرافیای سیاسی منطقه ماوراءالنهر و مناسبات درونی قدرت در ایران». مطالعات تاریخی جنگ. س ۲، ش ۳.
- محمدیوسف مورخ (۱۳۱۷). ذیل عالم‌آرای صفوی. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

مستوفی، محمد محسن (بی تا). زبده التواریخ. به کوشش بهروز گودرزی. تهران: بنیاد محمود افشار.
ملاکمال منجم (۱۳۳۴). تاریخ ملاکمال. به کوشش ابراهیم دهگان. اراک: بی نا.
میراحمدی، مریم (۱۳۷۱). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی. تهران: امیرکبیر.
می‌یر، پیتر (۱۳۷۵). جامعه شناسی جنگ و ارتش. ترجمه محمدصادق مهدوی و علیرضا ازغندی.
تهران: قومس.
واله قزوینی، محمدیوسف (۱۳۸۲). خلدبرین، به کوشش محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و
مفاخر فرهنگی.
همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۴). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی.
ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۹۳). تاریخ روابط خارجی ایران. تهران: امیرکبیر..
یوسف جمالی، محمدکریم (۱۳۸۵). تاریخ تحولات ایران عصر صفوی. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی.

Lockhart, Laurence, "The Persian Army in the Safavi Period". Isam, 1959, 34, pp. 89-98.

Matthee, Rudi (2015). "Relation between the Center and Periphery in Safavid Iran: The Western borderlands v. the Eastern Frontier Zone". The Historian, 2015, Volume77, Issue3. Pages 431-463.

Matthee, Rudi. "FIREARMS I-II. PRODUCTION OF CANNON AND MUSKETS". In: ENCYCLOPEDIA IRANICA. EDITED BY EHSAN YARSHATER. Volume IX. New York: Center for Iranian Studies Columbia University, 1999.

Minorsky, V. "The Poetry of Shāh Ismā'il I". Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1942, University of London, Vol. 10, No. 4 (1942), pp. 1006-1053.

Shukurov, Rustam (1993). "The campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD/860 H)". BMOS 17, 1993, pp 127-140.

Ward, Steven R, "A Military History of Iran and its Armed Forces. In: The Safavid and Nader Shah". Georgetown University Press, 2014.